

Айсұлтанова Қ.Ә.¹, Абдрахманова Ж.Ә.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

¹доценті, ф. ғ. к., ²доценті, ф. ғ. к.,

Алматы қ., Қазақстан, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

ТЕРМИН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ САТЫЛАРЫ

Бұл мақалада қазақ терминологиясының өзекті мәселесінің бірі – терминжасам және оны біріздендіру туралы айтылады. Салалық терминологиялық сөздіктер жасауда кездесетін олқылықтар туралы айта келе ғалымдар көзқарасы мен оқырманның сөз қолдану ерекшеліктеріндегі алшақтықтар жайында сөз болады. Ғылыми теориялық тұрғыдан сәтсіз термин жасаудың себептері мен оларды болдырмау жолдары көрсетіледі. Жаратылыстану ғылымдары терминдерінің аударылмауын «халықаралық терминдер» деген сөзге сүйеніп дұрыс жүйеленбеуден деп түсіндіреді. Қазақ лексикасының да терминдену мүмкіндігі зор екенін талдау арқылы қарастырады.

Түйін сөздер: терминология, қолданыс, аударма, қалыптасу, дыбыстық жүйе, қоғамдық пікір.

Aisultanova K.A.¹, Abdrakhmanova Zh.A.²,

¹ PhD, A/Professor, ² PhD, A/Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

Stages of termwork

The global theme of Kazakh terminology – the role of the Latin elements in the world of terminology and term formation in the Kazakh language, unification of terms in an official language has been considered in the article. Errors are taken into account at creation of branches in the Kazakh language terminology, reference to the ideas of scientists and opinions of readers of Kazakh-language audience. The reasons for the creation of unsuccessful terms and ways of creating quality terms from the point of view of scientific theories. The author of the article explains why the terms of natural science do not have the translation, and with reference to the phrase «international terms. Kazakh vocabulary has been analyzed, considered and also has a chance for term formation.

Key words: terminology, use, formation, translation, sound system, public opinion.

Айсұлтанова К.А.¹, Абдрахманова Ж.А.²,

¹к. ғ. н. доцент, ²к. ғ. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:aisultanova95@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru.

Стадии терминотворчества

В данной статье исследуется глобальная тема казахской терминологии и терминообразования в казахском языке, унификация терминов на государственном языке. Учитываются ошибки при создании отраслевой терминологии в казахском языке, делается ссылка на мысли ученых и мнения казахоязычной аудитории. Указываются причины создания неудачных терминов и пути создания качественных терминов с точки зрения научной теории. Автором статьи объясняется, почему термины естественных наук не имеют переводов со ссылкой на словосочетание «международные термины». Казахская лексика проанализирована, рассмотрена, а также имеет шансы на терминообразование.

Ключевые слова: терминология, применение, перевод, формирование, звуковая система, общественное мнение.

Кіріспе

Соңғы жылдары терминжасам жолдары, оны бір жолға түсіру мәселелері өзекті болып отыр. Термин шығармашылығының алғашқы сатысында қажетті жаңа ұғымға байланысты термин жасалады. Мысалы, көптен бері саясаттану ғылымында қолданылып жүрген *терроризм*, *террорист* терминдерінің орнына соңғы кезеңдерде барлық бұқаралық ақпарат құралдары *лаңгер*, *лаңгершілік* терминдері қолданылып, жаңа термин жасалды. Бұл терминдер қазір қалыптасу үрдісінде. Осыған байланысты тілдің ішінен алынған тілдік бірлік дайын күйінде алынатындай болуы немесе термин тікелей калькалау жолымен, аударма тәсілімен аударылып беріледі. Болмаған жағдайда әр түрлі лексика-грамматикалық тәсілдерді пайдалана отырып, тілдің ішкі сөздерінен, тілдік бөлшектерінен термин жасалады. Ал тіпті, болмаған жағдайда ғана термин дайын күйінде термин ретінде дыбыстық жүйесі мен айтылуы тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкестендіріліп өзгертіліп алынуы тиісті. Яғни осы сияқты терминжасам шығармашылығындағы ерекшеліктер бірінші сатыда жүзеге асады. Ұғымға сәйкес терминдік тұлға беріледі, ұғым терминдік тұлғаға ие болады. Алғашқы саты – осындай тікелей термин жасау бағытындағы шығармашылық кезеңді қамтиды.

Екінші сатыда термин айналымға түседі. Бірақ оның қолданысқа түсуі де, қабылданып-қабылданбауы да қазіргі таңда күрделі мәселелерге толы болып отыр. Себебі кейбір жасалған терминдер жөнінде алғашқы сатыда әр түрлі пікірлерге ұшырайды. Бір топ оларды қабылдап жатса, екінші топ оларды қабылдауға қарсы пікір білдіріп, қате термин ретінде бағалап жатады. Мысалы, әлеуметтану саласында, соңғы кезде *отбасы* және *жанұя* терминдерінің қатар қолданылғаны белгілі. Немесе, *қоныс аудару* – *миграция*, *мұнай кеніші* – *мұнай кен орны*, *аномалия* – *қалыпсыздық* сияқты терминдерді де мысал ретінде келтіруге болады. Байқасақ, кейбір терминдердің аударма нұсқасы мен өзге тілдегі нұсқасы да жарыспалы қолданылатын жағдайлар кездеседі. Аталған *қоныс аудару*, *қалыпсыздық* терминдері мен олардың өзге тілдегі *миграция*, *аномалия* терминдері қатар қолданылып жүр. Міне, осы сатыда осығанұқсас терминдер қатар қолданылып, сұрыпталудан өтеді. Яғни, жарыспалы терминдерді көрініс беретін тұсы да осы екінші сатыда өтеді. Мұндай жарыспалы қолданылған терминдердің қатарына

торкөз – жасуша – клетка, бақталастық – бәсеке, айырбастау пункті – алмастыру орны сияқты т.б. терминдерді көрсетуге болады.

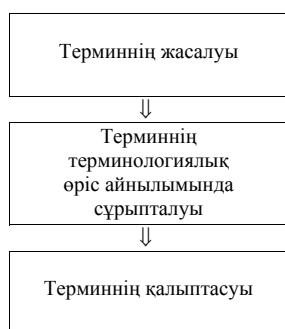
Сондай-ақ, соңғы кезеңде қолданылып жүрген *акт-кесім-перде*, *сынып-класс*, *диета-емдем-емдәм*, *персона-кісі-тұлға*, *юбилей-мүшелтой-мерейтой* терминдері мен жаңа сөздерін де осындай жарыспалы түрде қолданылып жүрген терминдердің қатарына жатқызуға болады.

Терминжасамның үшінші сатысы – терминдердің бір нұсқасының қалыптасуы. Мейлі өзге тілдегі нұсқасы болсын, мейлі аударма, яғни, ана тілдің негізіндегі нұсқасы болсын тілде қолданыста сұрыпталып, қалыптасады.

Ғылыми тәжірибе

Қазіргі қазақ терминологиясының термин жасап, термин қалыптастыру ісі өзіндік ерешеліктерге толы болып отыр. Атап өтсек, қазақ терминологиясы бірнеше жылдар бойы қалыптасқан кірме терминдерге толы. Қазіргі кезеңде сол қалыптасқан терминдердің өзі қазақшаға аударылып, қазақ тіліндегі нұсқасын қалыптастыру ісі қарқынды түрде жүргізіліп жатыр. Бұл әрекет бір пікірлер тұрғысынан қолдану тауып жатса, екінші жағынан, сынға ұшырап, терминдердің қолданысындағы жарыспалылықты тудырып отырған фактор ретінде, әрі тілді бүлдіруші әрекет ретінде бағаланып жатыр. Екінші бағыттағы пікірлердің туындауына дұрыс аударылмаған терминдердің себеп болып отырғандығын айтып өту керек. Дегенмен, осындай қарама-қайшылықтарына қарамастан, соңғы кезеңде қазақ тілінің термин жасау жүйесі қолға алынып, қазақ терминологиясында бірқатар сөздер жаңа ұғымдарға ие болып, жаңа сөздер мен терминдер жасалды. Бұл қазақ тілінің сөздік қорын, әрі терминологиялық қорын байыта түсіп, терминологиялық қордағы кірме терминдердің санын азайтуға қалыптасқан қазақ тіліндегі терминдер аз да болса үлес қосып отыр деген сөз. Демек, қазақ тіліне барлық терминдерді жаппай аударудың қажеті жоқ. Тек сәтті балама, аударма табылған терминдерді, икемге келген терминдерді мүмкіндігінше аударып, сөзжасам жүйесі негізінде терминжасам шығармашылығын да дамытып отыру қажет. [1, 73]. Өйткені, терминологияның бүгінгі күйі қиын жағдайда деген қоғамдық пікірлер айтылып жүрсе де, қазақ тілі де термин жасауға қабілетті тілдердің бірі екендігін дәлелдей алды.

Сонымен, термин шығармашылығының белгіленген сатылары төмендегідей:

1-кесте

Бұл қазақ тіліндегі ғана емес, жалпы тілдердің қай-қайсысына да тән терминжасам механизмі деп те көрсетуге болады. Өйткені кез-келген терминжасам үрдісінде осындай психологиялық сатыларды қалыптастыру барысында басынан өткеретіндігі шындық.

Аталған терминжасам шығармашылығының өзіміз бөліп көрсетуге тырысқан сатыларына кеңірек тоқталып өтуге болады. Алғашқы сатыда терминжасам жүйесіне сәйкес, тілдің сөзжасам жүйесін негізге ала отырып, термин жасалады. Бұл бағытта ең алдымен ішкі терминжасам көздері негізгі материал ретінде қарастырылуы керек. Тек болмаған жағдайда ғана сыртқы терминжасам жүйесіненемесе дайын терминдік тұлғаны өзгертіп қолдануға ден қою қажет. Мұның өзі ішкі дыбыстық жүйеге сәйкестендіріліп алынуы керек. Сондықтан аталған өзге тілдің сөзін қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына икемдеу жүйесін немесе қазақшалауға бағытталған, соған қызмет ететін жұрнақтары да ішкі терминжасам көздері ретінде қарастыруға болады. Осыған дейін бұл жұрнақтар тек орыс тіліндегі терминдерді боямалап қазақшалау ретінде бағаланды. Ішкі терминжасам көзі ретінде қарастырылмады. Оған негіз болған белгі – терминнің түбір тұлғасының өзге тілдің тілдік бірлігі болуы еді.

Аталған жұрнақтарды бұлай бағалау да орынды болып есептеледі. Өйткені біздің қазақ терминологиясында, терминжасам жүйесінде бұл жұрнақтарды жоғарыда айтып өткендей шексіз пайдаланылды. Оны тек терминдерді беруге қажетті тілдік бірлік болмағанда ғана жаңа термин жасау мүмкін болмаған жағдайда ғана пайдалану қажеттілігі ескерілмеді. Ал шындығында, бұл да қажетті тәсіл. Бірақ ол терминологиядағы, термин шығармашылығындағы амалсыз жағдайда ғана қолданылуы керек. Сондай-ақ, кірме

терминдердің дыбыстық жүйесін өзгертіп, өз тілімізге икемдеп термин қалыптастыру тәсілі жөнінде де осыны айтуға болады. Бұл да ішкі терминжасам көздерінің негізін құрайды.

Әрине, мүмкіндігінше терминнің мұндай пікірлерге ұшырамайтындай дәрежеде барлық талаптарға жауап беретіндей болып сәтті жасалуы қажет. Негізгі механизм – сол сөздердің қолданысына деген дұрыс көзқарас, сол сөздерінің табиғатын түсінуге ұмтылатын ұлттық психология қажет.

Нәтижелері мен талқылау

Қазіргі таңда қалыптасып отырған орыс тілді психология қазақ терминологиясының ғана емес, сөздік қорының да баюына көмектеспейді. Өйткені кейбір сәтті жасалып жатқан терминдерді қабылдаудың өзіне кейде ұлттық түсінігіміз жетпейтін сияқты. Оның арғы жағындағы негізгі себеп – орыс тілді сөздерге бойы үйреніп кеткендігіміз соншалықты, кейде оның өзі де байқалмай кетеді. Сондықтан жаңа жасалған сөздерді, аудармаларды немесе терминдерді қолданысқа енгеннен кейін үнемі сынап жатады. Оның да өз қажеті, өз реті бар. Бірақ орыс тілді сөздер мен терминдерге бойымыздың соншалықты үйреніп кеткендігімізді, қазақ тілінде қалыптасып, жасалып жатқан терминдерді орыс тілді терминдермен, сөздермен салыстыра қарайтынымызды елей бермейді. Ол біздің психологиямыздағы елеулі кемшіліктердің бірі екендігі белгілі. Өйткені, тіл мен психологияның бірлігі дәлдеп, түсіндіруді қажет етпейтін жайт. Оны тіл білімінде классикалық тіл білімінің негізін салушылар дер кезінде «тіл мен ұлттың бірлігі» қағидасы тұрғысынан нақтылап кеткен болатын. Бұл мәселе жөнінде төмнде жан-жақты тоқталатын боламыз.

Сондай-ақ, терминдердің қалыптасуындағы екінші сатыда бұқаралық ақпарат құралдарының да орны ерекше. Мейлі дайын тұлғасында алынған сөз болсын, мейлі жаңа жасалған термин ретінде қалыптасуына ықпал ететін бірден-бір күшті құрал – ақпарат құралдары болып табылады [2, 82]. Әсіресе жаңа терминдердің қалыптасуына газет-журнал беттері мен телевизияның, яғни бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалы үлкен. Бұған мысал жеткілікті дәрежеде келтіруге болады.

Мысалы, қазіргі таңда қалыптасып, қолданылып жүрген *медбике*, *бейнетаспа*, *үлдір*, *бейнефильм*, *таспа*, *сұлулық салоны*, *дәрісхана*,

зертхана, перзентхана, ЖШС (Жауапкершілігі шектеулі серіктестік), үнемілдік, тәжірибе алмасу, кешен, сүйретпе тырма (тракторға тіркейтін тырма), жолсапар (командировка), т.б. көптеген соңғы кезеңдердегі қолданыстағы терминдердің қалыптасып, терминологиялық өрісте орнығуы бұқаралық ақпарат құралдарының қызметінің нәтижесі.

Бұдан өзге терминдердің қалыптасуына өзге де әртүрлі факторлар әсер етеді. Мұның барлығы да осы екінші сатының құрамына кіреді. Дегенмен, мұндай факторлар қатары термин қалыптастыру ісінде маңызды қызмет атқаратындығы белгілі.

Қорытынды

Ендігі кезекте қазіргі кездегі қалыптасып жатқан терминдер болсын немесе бұрын қалыптасып, терминологиялық қорымызда әбден орныққан терминдер болсын терминологияда қалай жасалады? Ғалымдар қандай негіздерге, қандай сөздік қорға, лексикалық қабаттарға сүйене отырып термин жасайды? деген сияқты орынды сұрақтар туындайды. Бұл – жалпы терминжасам жүйесіне ғана емес, жалпы терминологияға қатысты өзекті де

қызығушылық тудыратын сұрақтардың бірі болып есептеледі. Алайда, терминжасам барысында қандай негіздерге, қандай лексикалық қабаттарға сүйенетіндігі жөнінде осыған дейін айтылмады емес. Бұл әрі термин сөздерінің табиғатын айқындау мақсатына байланысты да айтылып жүрген мәселенің бірі.

Термин сөздің дефинициялық мағынасының семалық бөлшегі мен оның жасалуына негіз болып тұрған сөздің бастапқы және сол сәттегі мағынасының семалық белгілері арасындағы ұқсастықтың болуы, сол ұқсастықтың термин жасауға негіз болуы, терминологиялық өріс пен лексикалық өрістердің арасындағы бір-бірін толықтырып отыратын айналымдық байланыс, терминдерге қойылатын талаптар сияқты ерекшеліктер айтылып, қарастырылып келген [3, 16].

Дегенмен, біздің қоспағымыз, осы терминдерді қалыптастыру, жасау үстіндегі ғалымның, терминшінің психологиялық жай-күйі, ой-өрісі, сүйенетін негізгі белгілері, терминнің қалыптасып-қалыптаспауына жасайтын болжамы сияқты тұлғасын таңдау барысындағы психологиялық ойлау жүйесіне негіз болатын, сөз тұлғасын таңдауға әсер ететін себептерінде өзіндік орны бар.

Әдебиеттер

- 1 Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминденуі. – Алматы: Ғылым, 1998. – 160б.
- 2 Володина М.Н. Теория терминологической номинации. – М.: МГУ, 1997. – 220 с.
- 3 Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: Наука, 1961. – 180 с.

References

- 1 Kurmanbaiuly Sh. Terminology of the Kazakh lexicon. Almaty: Science, 1998. 160 p.
- 2 Volodina M.N. Theory of terminological nomination. Moscow: Moscow State University, 1997. 220 p.
- 3 Reformatsky A.A. What is the term and terminology? // Questions of terminology. Moscow: Nauka, 1961. 180 p.